

זיוה שמיר

בעקבי האב

עגנון - תלמידו הנסתר של ביאליק

ס פ ר א

בית הוצאה לאור

איגוד כללי של סופרים בישראל

עיון ומחקר

הפרק השמיני

ביאליק ועגנון בזכות האיפוק והמתנות

עיון ב"אגדת שלושה וארבעה" מאת ח"נ ביאליק
ובסיפורו של עגנון "מתחת לעץ"

א. עגנון ואחד-העם

ביאליק עשה כשנות דור במרכז העברי של אודסה, ולמעשה עשה בו את רוב חייו היצירתיים שלא ארכו אלא כארבעים שנה בלבד. רוב הזמן חָסָה ביאליק תחת כנפיו המגוננות של מורו ורבו אחד-העם, מנהיגה של הציונות הרוחנית, האַבּוּלוּציונית, שהתנגדה לפעילותו האקסטרִווגנטית של הרצל, והגיבה באירוניה על ביקוריו בחצרות מלכים ושולטנים. בחזונו של הרצל ראו ציוני אודסה "מְכַתוֹת פּוֹס זְכוּכִית" ו"בוּעָה שֶׁל-בְּרִית", ככתוב בשירו של ביאליק "צפריים". את חסידיו של הרצל תיאר באירוניה כ"אַנְשֵׁי פְּלֹאוֹת" ש"בְּאַצְבָּע קִטְנָה יַעֲשׂוּ מְדִינָה" (וראו שירו הגנוז "בכרפי ים"). כל נשכח: מילת המפתח בהגותו של אחד-העם הייתה המילה "אמת", בעוד שמילת המפתח בהגותו של הרצל הייתה המילה "אגדה".

מוזת ההיסטוריה חמדה לצון, וכשעלו אחד-העם וביאליק ארצה, הם בנו את ביתם בעיר העברית הראשונה תל-אביב, שנקראה דווקא על-שם ספרו של הרצל *Altneuland*, שבו ובחזון האוטופי שבו ראו השניים "אגדות אלף לילה ולילה" ו"מגדלים פורחים באוויר". השניים בחרו בעיר חילונית השוכנת לחוף-ימים, ששדרותיה הזכירו להם את ה"פולווארים" של פריז ושל אודסה. מאיר דיזנגוף - ידידם מימי אודסה - עמד בראשה של העיר, שהייתה נתונה באותה עת בתנופת בנייה מואצת, ונוֹעַץ בהם בנושאי תרבות. האגדה הפורחת באוויר הפכה למציאות פורחת ומשגשגת.

עגנון לעומתו נולד בגליציה - בעיר קטנה בגבולות הקיסרות

האוסטרו-הונגרית - וצפוי היה שיימנה עם מעריציו של הרצל, המנהיג הציוני הדגול, יליד וינה. באחת ההקדשות המחורזות שחיבר ביאליק לעגנון רשם המשורר: "לא דְרַפְּךָ דְרַפְּי, מְלִיצִי / וְדִינְךָ לֹא דִינִי [...] אַתָּה - אָבִיךָ גְלִיצִי / וְאָנְכִי - אָנְכִי וְהֶלִינִי",¹ וכך תיאר במילים ספורות את הבדלי האופי הסטראוטיפיים שנהוג היה לייחס באותה העת ליהודי רוסיה, מזה, וליהודי גליציה, מזה. הראשונים נחשבו בדרך-כלל לאנשים גלויי לב שענייני הכלל לנגד עיניהם (ומכאן נטייתם לסוציאליזם ולמרקסיזם), ואילו האחרונים - ליהודים מתחכמים ומתוחכמים שעולמם האישי וטובת עצמם קודמים לכול (ומכאן נהייתם אחרי פסיכולוגיית המעמקים של פרויד, המתמקדת בעולמו של היחיד ומתחשבת בכל ריטוטי נפשו האישיים-הפרטיים). לענייננו בפרק זה חשוב להדגיש שרוב היהודים שהשתייכו למרחב התרבות הגרמני, לרבות בני גליציה, תושביה של האימפריה האוסטרו-הונגרית, נהו אחרי הרצל ותמכו במדיניותו המודרנית, שפרצה את חומות הגטו היהודי. חסידי אחד-העם היו בדרך-כלל יהודי רוסיה, ובמיוחד בני אודסה, שתורתו האחראית והשמרנית של אחד-העם תאמה את ציפיותיהם הֶאֱלִיסטִיּוֹת ואת הסקפטיות הטבעית שלהם. לכאורה היה צריך עגנון להימנות עם חסידי הרצל, אך בזכות ידידותו האמיצה עם ביאליק (ואולי גם בזכות ידידותו האמיצה עם שמחה בן-ציון, שותפו של ביאליק בהוצאת "מוריה" ושותפו להוראה ב"חדר המתוקן" שבאודסה) התקרב עגנון להשקפת מורהו, הפך לחסיד של הציונות הרוחנית, כאילו ישב כל ימיו בין סופרי "בית-המדרש" של אודסה, חסידי תורת אחד-העם.

ייתכן שעגנון הפגין ביצירתו את צידודו באחד-העם גם בזכות הֶפְּרוֹתוֹ האישית עם המנהיג הציוני הקשיש, שנערכה בבאד הומבורג בתיווכו של ביאליק. בערוב ימיו ניסה עגנון להציג את עצמו כמי שהיה אחד מידידיו הקרובים של אחד-העם, וסיפר כי אחד-העם ביקר בביתו שבהומבורג, וכשעמד לצאת לא הניח למארחו להלביש לו את מעילו: "אמרת לי, למה מונע מר ממני שימוש תלמידי חכמים. ענה ואמר לי, פעם ביקרני רבי מאיר איש שלום בכיתי בווינא. כשעמד

פרק 8 ביאליק ועגנון בזכות ההבלגה

לצאת הורדתי את מעילו מן הקולב וביקשתי לעזור עמו בלבישת המעיל. לא נתנני לעזור עמו. אמרתי לו, למה מונע מעלתו ממני שימוש תלמידי חכמים? השיב לי, לדבר זה אני עצמי מתכוין, ועמד ולבש את מעילו ולא נתנני לסייעו" (תכריך של סיפורים, עמ' 176). האם ניסה עגנון לרמוז ברמז שאינו נטול יוהרה שאחד-העם ראה בו, בעגנון, חכם תורני מן המעלה הראשונה, ביקש לצקת מים על ידיו ומשום כך לא הניח לו לשרתו? גם אם אכן אירע האירוע המתואר ב"סיפורים של אשכנז ואגפיה" וגם אם אכן צוטט כאן אחד-העם כהלכה, הרי שאחד-העם לא אמר מה שאמר בלי קורט אירוניה, אלא שעגנון שהשכיל לכוון את חצי האירוניה שלו כלפי כל סובביו, ידע היטב להדר בכבודו שלו וקיבל תמיד את כל השבחים שהעתירו עליו ללא שמץ של פקפוק או מבוכה. נִשְׁק האירוניה העצמית בדרך-כלל לא היה חלק מן האַרְסֶנָל הפואטי שלו ומן האסטרטגיה הפוליטית האישית שלו. לעצמו ולמעמדו התייחס עגנון תמיד בשיא הרצינות. במקום אחר תיאר עגנון שיחה שהתקיימה בביתו כאשר אירח את בּוֹבֶר ואחד-העם וביאליק באו לבקרו: "ישבו להם שלושה מנהיגי הדור עם פְּנוֹת היום בגזזטרא שבדירתו שיצאה לתוך גן מלא אילנות וישבו ודיברו על צורכי האומה. נתגלגלו הדברים על הכרות בלפור. אמר אחד-העם, אם יחמיצו את השעה שוב לא תהא הזדמנות שכזו [...] נודעזע בּוֹבֶר ואמר, אני מצייר לי גאולתן של ישראל בצורה אחרת. הוריד אחד-העם ראשו על לבו ושתק ושמץ חיוך נראה על פיו על בעל שכל זה שדרישותיו הרומנטיות מעבירות אותו על השכל הישר" (מעצמי אל עצמי, 271).

ייתכן מאוד שעגנון החזיק טובה לאחד-העם לאחר שזה כתב במאמרו "תחיית הרוח" כי "בבושת פנים עלינו להודות, שאם נחפוץ למצוא איזה צל של ספרות עברית מקורית בתקופה זו, צריכים אנו לפנות לספרות החסידות, אשר עם כל הַבְּלִיָּה, יש בה כה וכה גם רעיונות עמוקים, שחותם המקוריות העברית טבוע עליהם הרבה יותר מאשר נוכל למצוא בספרות ההשכלה" (מעצמי אל עצמי, 260). ייתכן שבדברים אלה ראה עגנון את הסכמתו של אחד-העם לפועלם

של חבריו הצעירים - מרטין בּוֹפֶר וגרשום שלום - ואף את הערכתו למפעלו הספרותי האישי, ששאב את מימיו מְבֹאֲרוֹת החסידות. הוא התעלם כמובן מן המילים "כבושת פנים", המעידות על אכזבתו של אחד-העם מן הכורח שנכפה עליו לשבח את ספרות החסידות, שעד אז ראה בה הבל ורְעוּת רוח.

וכאמור, גם הַהֶפְרָת האישית השפיעה וקבעה לא במעט את יחסו של עגנון לאחד-העם. וכך סיפר עגנון בקטע זיכרונות על גרשום שלום: "קודם עלייתו לארץ ישראל בא שלום אצלי להומבורג. אותה שעה עמדתי לילך אצל שני גדולי הדור אחד-העם וביאליק שהמתינו לי [ההדגשה שלי - ז"ש]. להניח שני זקנים שכאלו בשביל האורח הצעיר שבא בְּהֶסֶח הדעת אי אפשר היה, ולפֶטוֹר את ידידי הטוב שבא אצלי קודם לעלייתו אי אפשר היה. לקחתיו והבאתיו עמי". בהמשך, לאחר שתיאר איך אישים משיעור קומתם של אחד-העם וביאליק ישבו והמתינו לו, לצעיר כבן שלושים שזה אך צימח נוצות ופרש כנפיים, ציין עגנון כי "אחד-העם זקן היה וחולה היה וחלוש היה וכל פנים חדשות היו לו לטורח. וביאליק עייף היה מעסקני הספרות וממבקשי הסכמות ומסתם טרדנים וטרחנים ומן הדוקטורים הצעירים שבאו עליו בְּחִכְמוֹתיהם". (מעצמי אל עצמי, 276). עגנון כנראה לא העלה בדעתו שלגבי דידו של אחד-העם החולה והחלוש כל מבקר זך היה לטורח, ולא גרשום שלום בלבד. שמו של עגנון, מכל מקום, אינו נזכר אצל אחד-העם, לא ב"פירוורים" שְׁכָלַל ב"ילקוט קטן" שלו, שבהם דיווח גם על ענייני דיומא, ואף לא בששת כרכי איגרותיו. דומה שבעבורו לא היה עגנון באותה עת אלא אחד מאותם צעירים מוכשרים, שהסתופפו סביב ביאליק ו"באו עליו בְּחִכְמוֹתיהם".

האמירה המעניינת ביותר בזכות אחד-העם ומְשַׁנְתוֹ הרוחנית כלולה בסיפור "שבועת אמונים" (1943), שנולד בתקופת המלחמה והשוואה. הסיפור מחזיר את הגלגל לאחור לימי העלייה השנייה, תקופתו הראשונה של עגנון בארץ-ישראל, ובו מתואר חוקר צעיר בשם יעקב רכניץ שעלה מווינה, התיישב ביפו ומצא בה את פרנסתו מהוראת יוונית ורומית. גיבורנו מאוהב כל ימיו בשושנה, פְּתוֹ של

פרק 8 ביאליק ועגנון בזכות ההבלגה

קונסול, שכנתו מימי וינה, שאליה הוא קשור ב"שבועת אמונים". בניגוד לתיאוריה של תקופת העלייה השנייה, שבה היו בחורים רבים ובחורות מעטות, על לבו של יעקב רכניץ מתחרות שבע נשים. וכך מתוארים חייו של צעיר גליצאי נאה ומוכשר בעשור הראשון של המאה העשרים:

נכנס רכניץ לעבודת ההוראה ועשה את מלאכתו באמונה. [...] נתחבב על תלמידיו ונתקבל על חבריו [...] לא יצא חודש ושני חודשים עד שנעשה בן בית אצל אבותיהן של בנות שהכירוהו קודם לאבותיהן [...] מהומת הקרקע כבר עברה. מרדפי הון שביקשו להתעשר מאדמת ארץ ישראל פשטו את הרגל וברחו [...] בעלי החלומות נתפכחו מחלומותיהם ואנשי מעשה התחילו חולמים חלומות על מרכז רוחני שעתידיה ארץ ישראל להיות לישראל. מפרק לפרק היו מתכנסים כאחד ומתווכחים על הארץ ועל יישובה, ושולחים את דבריהם לוועד האודיסאי שבאודיסא [...] אנשי יפו מספרים בחדשות הבאות מחוצה לארץ. שכבר נתיישנו קודם שהגיעו העיתונים לארץ ישראל". (עד הנה, "שבועת אמונים", עמ' 216 - 217).

והרי לנו פרדוקס משעשע הלוכד בקליפת אגוז את עיקרי ההבדל שבין הציונות המדינית לציונות הרוחנית. לפי תיאורו של עגנון, בימי העלייה השנייה בעלי החלומות והאוטופיות נתפכחו מחלומותיהם, כי לאחר מות הרצל איבדו את התלהבותם ואת תנופתם, ודווקא "אנשי מעשה" התחילו רוקמים חלום על "מרכז רוחני" בנוסח תורת אחד-העם (חלום שהתממש בהקמת האוניברסיטה העברית בירושלים בשנת 1925). מתברר אפוא שהרצל בנה "מגדלים באוויר" וטיפח שאיפות גרנדיוזיות שלא נתממשו, ואילו שאיפתו הצנועה של אחד-העם להקים בארץ-ישראל מרכז רוחני נהפכה למרכז עיסוקם של אנשי המעשה. מפאת צניעותו ויכולת המימוש שלו הפך החלום ה"רוחני" למעשי. לעומת זאת, חסידי הציונות "המעשית", שהלכו בגדולות, איבדו אחרי מות הרצל את כוחם והתלהבותם וכל ה"מעשיות" שלהם הייתה כלא הייתה.

הזכרנו שמילת המפתח בהגותו של אחד-העם הייתה המילה "אמת", בעוד שמילת המפתח בהגותו של הרצל הייתה המילה "אגדה". כשבחר עגנון בכותרת "ספר המעשים" הוא בחר בכותרת שפני יאנוס לה: מצד אחד היא מציינת את העולם הפרקטי של המעשים הראליים, הנגלים לעין; ומצד שני "מעשה" בעברית וביידיש פירושו גם "מעשייה", ומכאן ש"ספר המעשים" הוא גם ספר של אגדות, חלומות ומעשיות. ולמעשה, אין הבדל ממשי בין שני העולמות. אם העולם נברא במאמר, הרי שגם חלום ואגדה יכולים להיתרגם למעשים קונקרטיים וקונסטרוקטיביים, ותעיד על כך העיר תל-אביב, שהפכה משם של ספר אוטופי לעיר ממשיית ושוקקת חיים העומדת על תלה ומשנה את פניה מעשור לעשור.

ב. ביאליק הנקרע בבגרותו בין צידוד במתינות או בהיפוכה

יצירתו האלגורית של ביאליק "אגדת שלושה וארבעה" של ביאליק פתוחה לפירושים רבים: פסיכולוגיים, היסטוריוסופיים, פוליטיים ועוד. בין השאר ניתן לראות בה מניפסט לאומי הדורש בזכות האופוק והמתינות והיוצא נגד צעדים מהפכניים מהירים, שלא לומר חפוזים. שלמה המלך, שלכאורה מצדיק כאן את הגישה הדתית המאמינה שהכול "בידי שמים", למעשה מעניק לחידת המגדל פתרון מכיוון לא צפוי, חילוני מעיקרו.

מ"אגדת שלושה וארבעה" עולה במשתמע הרעיון שלפיו רק מי שיסתכן ויכבוש את המגדל וישליך את חייו מנגד למען בת-המלך הכלואה בו, הוא שיזכה בה. זהותו ומועד בואו יישארו חידה עד לרגע הראוי. לא זכות אבות, לא דיבורים ולא סיסמאות הם שיקבעו, כי אם המעשה: הארץ תינתן למי שגורלו ימנה לו את הזכות להרף את נפשו ולסכן את חייו למענה. ניפר שביאליק כבר הגיע, בשלב זה של חייו, אל ההכרה המרה ששיטת "הכשרת הלבבות" הממושכת והאחראית של אחד-העם, הנכונה באופן תאורטי, כבר אינה מספקת את צורכי הזמן החדש, וכי תהליך החינוך הארוך והפסיכי-מיסודי צריך לפנות את מקומו לתהליך מואץ של עשייה ושל בנייה.

פרק 8 ביאליק ועגנון בזכות ההבלגה

מלכישוע, אביו של נתניה, הזוכה בבת המלך, הוא אריסטוקרט, ששמו מעיד על מעמדו האליטיסטי, המורם מעם. הוא, צאצאם של שועים ומלכים, מוצג כאן כמי שירד מנכסיו, התעשת ושוב החל לתמוך בדלת העם. מלכישוע (המייצג ברקעו ובמזגו את הצינונות האחד-העמית האריסטוקרטית והמתונה, השומרת על ערכי "ישראל סבא" והעומדת כתרס בפני ההתבטלות וההתבוללות) מתחנן לפני בנו שיצא לדרכו לירושלים בדרך היבשה, ולא בדרך הים.

ואולם נתניה, ששמו כשמו של אבי הצינונות המדינית (השם "נתניה" הוא תרגום מילולי של השם "תאודור"), אינו מוכן לשמוע לעצת אביו: "ואולם נתניה באחת: לא ולא, אבי, כי באנייה ארד, וכעת עתה". אמנם דמותו של נתניה רבת-אנפין היא, והשלכותיה רחבות וחורגות מכל פירוש אלגורי חד-ערכי, אך קוצר רוחו, המאפיין ילדים ונערים, הוא אותו קוצר רוח של הציונים המדיניים, שאותו ביקר ביאליק בשירו הסטירי "ילדות" וכן בשירים אחרים שבהם תיאר את מעשי הציונים המדיניים כמעשה ילדות נמהר. בשירים אלה (כגון בשיר-הילדים "קטינא כל-בו") מתוארת סערה בלב-ים, שבה נקלע הספן-המנהיג אל בין המשברים.

ברי, ביאליק צידד כל השנים במדיניותו המאופקת והאחראית של אחד-העם, ולא במה שנראה לו בפעילותם של הציונים המדיניים כהרפתקנות וכקיצורי-דרך פזיזים. גם כאן נרמזת בתחילת הסיפור ובסופו אהדתו של המחבר המובלע למלכישוע, מייצגו של הפלג המתון והמאופק. ביאליק אכן האמין כל ימיו ב"אמת מארץ ישראל", נוסח אחד-העם, ולא בחלומות על איי זהב דמיוניים, נוסח אנשי אגודת "חובבי ציון", או בנוסח האוטופי של הרצל ב"אלטנוילנד". ואכן, קיצור הדרך ב"אגדת שלושה וארבעה" מתברר כהארכת הדרך, וגידוליו של האי - תאנים מועטות וצמוקות - אינם מצדיקים את הדימוי הארקדי-אוטופי של הארץ כ"ארץ זבת חלב ודבש".

ואולם המנצח הוא בסופו של דבר הנער הפזיז דווקא, שיד הגורל ותעוזת הנפש שלו הביאוהו אל הנערה שבמגדל, ולא הוריו ומוריו המתונים והאחראים, שנשארו על החוף הרחוק או שטבעו במצולות-

ים. בדיאלקטיקה ההיסטורית הנפתלת, שתכנון מכולכל ומקרייות הגורל כרוכים בה זה בזה, דווקא הפיזיות וקוצר-הרוח של הציונים המדיניים הצדיקו את עצמם ונשאו פרות ראויים, אף יותר מזהירותם המבורכת של הציונות האחד-העמית ונושאי דגלה. בסוף חייו נוכח לא פעם כי דווקא הצעירים הנעורים מדעת הם שהגיעו "בשעה זו" להשגים, ואילו חכמת הזקנים הבאישה וירדה אל המצולות.

ג. זכותו של עם ישראל על ארצו

עגנון לא שינה את דעתו בחליפות העתים, ולא התאים אותה למציאות ששינתה את פניה. את צידודו של עגנון בדרך המתונה של אחד-העם ניתן לראות בסיפורו משנת 1934 "תחת העץ" (מן הקובץ אלו ואלו). בסיפור זה, שהתפרסם בדבר (2.2.1934), זמן קצר לאחר שלא קיבל את "פרס ביאליק" הראשון, כלולים רמזים ל"מתי מדבר" של ביאליק. בסיפור "תחת העץ", "האני"-המספר שם פעמיו לדגניה, אם הקבוצות והקיבוצים (שנוסדה כשנות דור לפני פרסום סיפורו של עגנון), לטעת שם "שתיים שלוש נטיעות". בדרך הוא פוגש שר גדול משרי ישמעאל איברהים ביי היושב תחת הזית. השיחה בין השניים מתחילה בוויכוח למי מיועדת הארץ ומי עתיד לתפוס בה את המלכות. המשכו בסיפורו של הישמעאלי על מלחמות שנלחם בראש גיסותיו של השולטן - סיפור שתכליתו להראות את מעשי העוולה והאיוולת הכרוכים במלחמות הסיף ואת התקווה הנטועה בכל מעשה מבורך של בנייה ונטיעה.

השר הישמעאלי מתאר מלחמה נוראה במדבר, שבסיומה נשארו בחיים רק הוא ועוד שלושה לוחמים. כל השאר הוכו לפי חרב וקיפחו את חייהם. הוא אף מתאר איך הגיע בגרון ניחר לאתר מצוקות שאול ושחת לראש הר גבוה שממנו נשקף חבל ארץ פורה ומרהיב עין ביופיו. בחבל ארץ זה שלטו בני ח'יבר - יהודים גיבורי חיל שחיו בחצי-האי ערב - ומהם למד הישמעאלי את ערכיהם. על כורחו הוא נאלץ להודות שהארץ ניתנה לישראל כדי לחרוש ולזרוע ולקצור ולעמך ולדוש ולזרוע, לנטוע ולעדר ולבצור ולדרוך ועוד ועוד. מצוות

פרק 8 ביאליק ועגנון בזכות ההבלגה

ישובה של ארץ-ישראל שקולה כנגד כל המצוות, מסביר המספר לישמעאלי: "עשו וישמעאל נטלו מלוא כל העולם והם הורגים זה את זה ומשמירים זה את זה בשביל מלכות שמבקשים לתפוס, ואנו קיבלנו מידו יתברך ארץ קטנה זו, לא לתפוס את המלכות באנו ולא לשלוט עליה באנו אלא לחרוש ולזרוע ולנטוע, בעבור נשמור חוקיו וננצור תורותיו".

לכאורה לפנינו סיפור יראי של סופר שצירף קולו ל"שומרי שלומי אמוני ישראל", אך סופו של הסיפור מעיד שלפנינו סיפור ברוח המתונות הקונסטרוקטיבית שעליה המליצו אחד-העם וביאליק ונגד מהפכות של בן-לילה ברוח תורתו של הרצל (ואגב, שמו של הערבי הנכבד - איברהים ביי - מזכיר את שמו של הערבי הנכבד באלטנילנד של הרצל - ראשיד ביי). כאשר נפרדים השניים שואל הישמעאלי: "לכמה שנים אלו טוענים פירות?", וכששמע נאנח ואמר: "אני לא אוכל מהם, אלא אתם ובניכם ובני בניכם עתידים לאכול מהם". נרמז כאן כמובן סיפורו של חוני המעגל ועץ החרוב (תענית כג ע"א):

— פַּעַם אַחַת הָיָה מְהַלֵּךְ בְּדֶרֶךְ, רָאָה אֶדָם אֶחָד שֶׁהוּא נוֹטֵעַ חֲרוֹב.

אָמַר לוֹ: זֶה לְכֶמָּה שָׁנִים טוֹעֵן פְּרוֹת?

אָמַר לוֹ: לְשִׁבְעִים שָׁנָה.

אָמַר לוֹ: כְּלוּם בְּרִי לָךְ שֶׁתְּחַיֶּה שְׁבָעִים שָׁנָה, וְתֹאכַל מִמֶּנּוּ?

אָמַר לוֹ: אֲנִי מְצֹאֲתִי אֶת הָעוֹלָם בְּחֲרוֹבִים; כִּשְׁם שֶׁנִּטְעוּ

אֲבוֹתַי לִי כִּד אֶטַע אֲנִי לְבְנֵי.

לְשֵׁב חוֹנֵי לְאֹכֵל, נִפְלָה עָלָיו שָׁנָה וְנִתְנַמְּנָם.

עָלָה צוֹק וְהִקִּיף עָלָיו וְנִתְפָּסָה מִן הָעֵץ וְיָשָׁן שְׁבָעִים שָׁנָה.

כְּשֶׁנִּצְעַר רָאָהוּ לְאֶדָם אֶחָד שֶׁהוּא מְלַקֵּט מֵאוֹתוֹ חֲרוֹב.

אָמַר לוֹ: אֵתָּה הוּא שֶׁנִּטְעָתוֹ?

אָמַר לוֹ: אָבִי אֲבָא.

אָמַר: וְדַאי מְנַמְּנָם הֵייתִי שְׁבָעִים שָׁנָה.

רָאָה אֶתוֹנוּ שֶׁיִּלְדָּה לוֹ עֲגִירִים עֲגִירִים.

הִלָּךְ לְבֵיתוֹ, אָמַר לָהֶם: בְּנֵי שֶׁל חוֹנֵי הַמְּעַגֵּל הֵיכֵן?

אָמרוּ לוֹ: בְּנוּ אֵינוּ בְּעוֹלָם, אָבֵל יֵשׁ בֶּן בְּנוֹ.
אָמַר לָהֶם: "אֲנִי חוֹנֵי הַמַּעֲגָל" – וְלֹא הֶאֱמִינוּ לוֹ.
הִלְךְ לְבֵית-הַמִּדְרָשׁ,
שָׁמַע הַחֲכָמִים אוֹמְרִים: בְּרוּחָהּ לָנוּ שְׁמוּעָה זֹאת עֲבָדְשׁוּ
כַּבְּיָמֵינוּ שֶׁל חוֹנֵי הַמַּעֲגָל, שֶׁכָּשְׁהָיָה נִכְנָס לְבֵית-הַמִּדְרָשׁ,
כָּל קָשְׁיָהּ שֶׁהֵיטָה לָהֶם לְחֲכָמִים הִיָּה מְיֻשָּׁבָה.
אָמַר לָהֶם: "אֲנִי חוֹנֵי", וְלֹא הֶאֱמִינוּ לוֹ, וְלֹא נִהְגוּ בוֹ כְּבוֹד
כְּרֵאוּי לוֹ.
חִלְשָׁה דַעְתוֹ וּבִקְשׁ רַחֲמִים – נָמַת.

הדברים מזכירים גם את נבואת הנחמה (מלכים ב' יט, כט; ישעיה ט, ז) שבה הנביא מבטיח לעמו שאותם פליטים שנשארו בבית יהודה יכונן שורש בארץ; שדותיהם וכרמיהם יצמיחו יבולים ויעשו פרות. לפנינו האות לבאות: המעטים שנשארו בבית יהודה ימשיכו את קיום העם היהודי, ואף יגדלו, ירבו ויחזירו לעם את ימי תפארתו..

ד. בעקבות אחד-העם, ביאליק והרב קוק

כאמור, האידיאולוגיה העולה ובוקעת מסיפורו של עגנון "תחת העץ" משקפת להלכה את השקפת העולם הדתית שקיבל עליו עגנון לרגל עלייתו השנייה לארץ-ישראל. ואולם, הכורה אהן להשתמעויות הלוואי של המילים יגלה בהן גם צלילים אחרים מתיבת התהודה של הצינונות האחד-העמית, או שמא משתקפת כאן השקפתו של הראי"ה קוק, שראה בעבודת החלוצים מסירות נפש? סיפור זה התפרסם בעיתון דבר, שופרו של מחנה הפועלים, חודשים אחדים אחרי פטירתה של רחל המשוררת, שספר שיריה ספּיח היה ספינת הדגל של העיתון ושל בית-ההוצאה שלידו.

מאחר שהאני-המספר הולך לטעת את הנטיעות בקבוצת דגניה, שאליה הצטרפה רחל עם עלותה ארצה, אפשר שנרמז כאן שירה של רחל "לא שרתי לך ארצי", שבו מתנצלת הדוברת ואומרת: "רק עץ יָדִי נָטְעוּ / חוֹפֵי יַרְדֵּן שׁוֹקֵטִים, / רַק שְׁבִיל כְּבִשׁוֹ רְגְלִי / עַל פְּנֵי

פרק 8 ביאליק ועגנון בזכות ההבלגה

שְׁדוּת". גם הדובר בסיפורו של עגנון "מתחת לעץ" דוגל - כמו רחל המשוררת - בעשייה חלוצית קונסטרוקטיבית, ולא "בַּעֲלִילוֹת גְבוּרָה / בְּשָׁלֵל קְרָבוֹת". רמיזה נוספת לשירת רחל מצויה כמדומה גם בדברים שמשמיע הדובר לאחר שגם השר הישמעאלי מודה "למי ארץ ישראל מיועדת". במעמד זה המספר עומד על רגליו ומברך את אלוהיו, ונושא נאום בזכות מצוות ישיבת ארץ-ישראל: "טוב היה לישראל שישמרו את תורתם [...] ישיבת ארץ ישראל גדולה, שהיא שקולה כנגד כל המצוות שבתורה, הריני הולך להביא נטיעות אלו שעל כתפי לנטוע אותן באדמתנו, כמו שנאמר, ונטעו כרמים ושתו את יינם ועשו גנות ואכלו את פריהם, ונטעתים על אדמתם ולא יינתשו עוד מעל אדמתם אשר נתתי להם אמר ה' אלוֹקֵיךְ" (אלו ואלו, עמ' 460).

נרמזים כאן שני פסוקים ממקורות שונים: "וְזֶה-לְךָ הָאוֹת אֲכֹל הַשָּׁנָה סְפִיחַ וּבִשָּׁנָה הַשְּׁנִייתָ סְחִישׁ וּבִשָּׁנָה הַשְּׁלִישִׁית זֵרְעוּ וְקָצְרוּ וּנְטַעוּ כְרָמִים וְאָכְלוּ פְרִיָם" (מלכים ב' יט, כט); "וְזֶה-לְךָ הָאוֹת אֲכֹל הַשָּׁנָה סְפִיחַ וּבִשָּׁנָה הַשְּׁנִייתָ שְׁחִיס וּבִשָּׁנָה הַשְּׁלִישִׁית זֵרְעוּ וְקָצְרוּ וּנְטַעוּ כְרָמִים וְאָכְלוּ פְרִיָם" (ישעיהו לו, ל). מאחר שהמספר הולך לטעת את הנטיעות בקבוצת דגניה, אפשר שנרמז כאן גם שירה של רחל המשוררת "ספיח" (ששמו הוצב גם ככותרת ספרה), העושה שימוש בנבואות הנחמה האלה ומסתיים במילים:

שְׁגִיגָנָה, שְׁגִיגָנָה, שְׁדָמוֹת הַפְּלֵא
שְׁגִיגָנָה, שְׁגִיגָנָה, וּגְמֻלָּנָה חֵישׁ!
אֲנִי זֹכֶרֶת דְּבָרֵי הַנְּחִים:
תֹּאכְלוּ סְפִיחַ וְאֶף סְחִישׁ.

סיפורי המלחמה של הערבי רומזים כאמור לשירו של ביאליק "מתי מדבר" (צירופים כדוגמת "פגרינו מוטלים" ומוטיבים כגון העמידה על הצוק התלול, כלי המלחמה המוארים בשמש, הרכיבה המהירה על סוסי המדבר). שירו זה של ביאליק שיקף את עמדתו הפוליטית - את התנגדותו למהירות המהפכנית של הרצל, לרומנטיזם התמים

שלו ולהכרזות הרמות והנלהבות שלו.² בשירו תיאר מרד של בן-לילה, שכולו סיסמאות גועשות, ואחריו חוזר המדבר לשימון ולדומייה. וגם כאן, הערכים הם אלה שמדברים את הארץ, ואילו היהודים - ובמיוחד אותם חלוצים שאינם בזים ליום קטנות ושותלים שתילים אחדים מיישבים אותה לאט-לאט, אבל מבטיחים את עתידם של הדורות הבאים. וכך אמר ביאליק על הבעיה הערבית:

לעת-עתה יש בארץ-ישראל די מקום לשני העמים, וגם לעתיד יספיק לשניהם. אין אנו רוצים להדוף את הערכים מן הארץ. אין אנו אומרים "לגרש אותם אל המדבר", כמו שעשה אברהם אבינו בשעתו לישמעאל בנו. אדרבה, ישבו בארץ ויתערו בה. אבל ישמעאל חזר מן המדבר וביא את המדבר אתו. ואנחנו באים ומגרשים את המדבר מתוך הארץ ועושים אותה ארץ של ישוב ותרבות כשביל כל בניה-בונה.³

הלל ויס הראה שבכל מקום שמופיע אצל עגנון הביטוי "תחת העץ" לפנינו ביטוי ארכיטיפי המיוצג באייקון מיתולוגי של הגנה מפני זוועות העולם כמו להיות תחת עץ החיים.⁴ ואולם, לא פחות מכך הצירוף "תחת העץ" נקשר ל"איש תחת גפנו ותחת תאנתו" כביטוי של חיי שלום ושלווה, המתרחקים מסכסוכים וממלחמות דמים, והרי השר הערבי איברהים ביי יושב תחת זית. עגנון מגלה כאן את עמדתו המצודדת בתהליכים אבולוציוניים, גם אם ישאו פרי בעוד שנים רבות, והמתנגדת למהפכות של בן-לילה הזורעות רוח וקוצרות סופה. האריסטוקרט הערבי נושא שם הרצלאי בעוד שהדובר העברי נוסע לדגניה לטעת שתילים דקים אחדים, שישאו פרי בעוד שנים רבות, ברוח המלצותיו המתונות של אחד-העם.

הערות לפרק השמיני:

1. ח"נ ביאליק, שירים, מהדורה אקדמית, ג, תל-אביב 2000, עמ' 590; ראו גם בספרו של עגנון מסוד חכמים (2002), עמ' 37 - 84.
2. שמואל טרטנה, מכל העמים: עיונים בשירה הלאומית של ח"נ ביאליק

פרק 8 ביאליק ועגנון בוכות ההבלגה

3. ונתן אלתרמן (ספריית הלל בן-חיים), בני-ברק תשע"א, עמ' 381.
בהרצאתו "ארץ ישראל" (קובנה, י"ח באלול תר"ץ), בתוך: דברים
שבעל-פה, כרך א, עמ' קנג - קנח.
4. הלל ויס במאמרו "עשרת השבטים, בני משה ובני רכב מאז ועד היום:
בין אוטופיה לדיסטופיה ביצירת עגנון", עי"ן גימ"ל, גיליון שני, עמ' 1
- 15. ראו גם: דליה חושן בדיסרטציה 'תחת העץ' לש"י עגנון - מדרש
הנטיעות והמרכבה, 'יצירת עגנון נדבך נוסף בספרות המדרש והאגדה,
אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן תש"ס, עמ' 332 - 392, שעובדה לספר
סיפור (אינה) סוגיא בגמרא, ירושלים 2006.